

УДК 7.071.2

Сергій ГОРДЕЄВ,

кандидат мистецтвознавства, професор,
завідувач кафедри режисури
Харківської державної академії культури

ВАЛЕНТИНА ЧИСТЯКОВА – ПІСНЯ ЖІНОЧОСТІ...

(до ювілею видатної актриси)

У квітні цього року театральна громадськість відзначає знаменну подію – 115-річчя від дня народження народної артистки України Валентини Миколаївни Чистякової (1900-1984). Її мистецький і життєвий шлях невіддільний від «Березолю», акторські пошуки сягають корінням у творчі відкриття Леся Степановича Курбаса. Тому сьогодні ім'я В. Чистякової для нас – не лише театральна легенда, а й втілення історії українського театру першої половини ХХ ст., його «особистісна» сторінка естетичних, професійних, методологічних пошуків у царині акторського мистецтва.

Стаття присвячена пам'яті української актриси Валентини Чистякової, окреслений її творчий шлях в історії вітчизняного театру.

Ключові слова: Валентина Чистякова, театральне мистецтво, актриса, вистава.

Статья посвящена памяти украинской актрисы Валентины Чистяковой, показан её творческий путь в истории отечественного театра.

Ключевые слова: Валентина Чистякова, театральное искусство, актриса, спектакль.

The article is devoted to the memory of Ukrainian actress Valentina Chystyakova shown her career in the history of theater.

Key words: Valentina Chystyakova, theater, the actress, performance.

«Усі в театрі були закохані в неї. Жінки, чоловіки, молоді, старі. До речі, старих серед нас не було: вся трупа тоді була молодою. Коли ми сходилися всі одночасно до великого фойє на збори чи на репетицію, кожному з нас кортіло сісти так, щоб краще бачити В. Чистякову. Дивитись на неї було насолодою! Якусь неймовірну силу тяжіння, чарівну привабливість випромінювала вся її істота – кожен рух, поворот, погляд рідкісно виразних фіалково-синіх очей. Були серед акторок красивіші за неї, але ніхто не міг зрівнятися з нею неповторною чарівністю. Море жіночості. Пісня жіночості!» – це сказала актриса про актрису [1].

Народилася В. Чистякова в артистичній родині талановитого оперного співака, соліста Большого театру Миколи Петровича Чистякова. Сама атмосфера життя сім'ї Чистякових, де все дихало театром, сприяла формуванню її індивідуальних здібностей,

поглядів, смаків. У дитинстві навчалася мистецтву співу, танцю, малюванню, грі на фортепіано.

У роки юності жила в Москві, брала участь у гімназійних виставах. 1918 р. переїхала разом з батьками до Києва, де вступила в балетну студію М. Мордкіпа, а з 1919 – брала уроки хореографії та пластики у студії Б. Ніжинської. Сценічну діяльність почала в «Молодому театрі» (1918–1919) під керівництвом Леся Курбаса, зустріч з яким визначила особисту (вона стала його дружиною) і творчу долю актриси.

В. Чистякова прийшла в «Молодий театр» з певними поглядами на сценічне мистецтво, що знайшли безпосереднє відлуння в естетиці цього театру.

Дебютувала В. Чистякова в «Едіпі-Царі» Софокла в ролі однієї з учасниць Хору. Причетність до творчого кола «Молодого театру», занурення в атмосферу його студійних пошу-

ків відіграли вирішальну роль у визначенні істинного покликання актриси.

З 1919 р., коли радянська влада «злила» «Молодий театр» з Державним драматичним театром, перейменувавши його на Перший державний драматичний театр УСРР імені Шевченка, В. Чистякова працювала в цьому театрі до 1920р., тобто до роз'єднання обох колективів. Тут актриса зустрічається з видатними майстрами сцени О. Загаровим, І. Мар'яненком, І. Замичковським. Коротка зустріч з мхатівською школою режисера Олександра Загарова, у виставах якого вона грала Мар'яну («Гартюф» Ж.-Б. Мольєра), Франціску («Візник Геншель») та Емму («Ткачі» Г. Гауптмана), значно розширила творчий діапазон В. Чистякової.

Проникнення у глибини внутрішнього світу, психологію персонажа допомагало їй осягати стильове багатство драматургії, знаходити точну пластичну форму сценічного образу. У цей період Лесь Курбас уважно стежив за розвитком творчості В. Чистякової. Робота над роллю Марії в його новій виставі за п'єсою Т. Потешера «Свобода» стає якоюсь мірою початком сходження до майбутніх акторських вершин, до ролей, які актриса пізніше зможе назвати творчими «віхами».

А в майбутньому... Праця з Лесем Курбасом, сповнена сміливих пошуків, нескінченних експериментів, стане для В. Чистякової справжньою школою майстерності, утвердженням її неповторного таланту. «Школа Курбаса» була тією найбагатшою «скарбницею», з якої все своє творче життя актриса черпатиме «метод асоціативних пристосувань» у найрізноманітніших за стилем ролях, у несхожих один на одного спектаклях. Першим таким спектаклем для неї, як і для багатьох українських акторів, стане спектакль, якому судилося увійти в історію національного театру, – «Гайдамаки» Т. Шевченка (інсценізація Леся Курбаса, 1920 р.).

Високий професіоналізм, висока культура слова, тонке відчуття партнера, ансамблю, стилю – ось що вирізняло цю виставу з-поміж багатьох інших, що йшли в ті роки на українській сцені. Про молоду актрису заговорили... «Особливо прекрасною була Оксана-Чистякова. Вона була втіленням самої поезії», – залишив пам'ятку у своїх спогадах про цей спектакль видатний артист українського театру І. О. Мар'яненко

[2]. Образ шевченківської героїні, яку втілила В. Чистякова, став її найвищим творчим досягненням раннього періоду, що позначив мистецьке спрямування актриси до ролей лірико-драматичного плану.

У червні 1920 р. група акторів Першого державного драматичного театру ім. Т. Шевченка, яка раніше належала до «Молодого театру», створює новий театральний колектив на чолі з Л. Курбасом – Київський драматичний театр («Кийдрамте»). Новому театру в листопаді 1920 р. Наркомат освіти УСРР надав назву Державний мандрівний зразковий театр. У 1920-1921 рр. цей театр працював у Білій Церкві, Умані, Харкові. В цьому театрі В. Чистякова поряд з образами героїчного репертуару (Нора – «Ляльковий дім» Г. Ібсена, Ярина – «Невольник» М. Кропивницького) з успіхом починає грати комедійні та гостро характерні ролі (Мірандоліна – «Господарка готелю» К. Гольдоні, Оришка «Пошились у дурні» М. Кропивницького, Перша відьма «Макбет» В. Шекспіра та ін.). За короткий час існування «Кийдрамте» В. Чистякова зіграла п'ятнадцять ролей, що дозволило Л. Курбасу гідно оцінити її яскраву артистичну індивідуальність, а їй самій – усвідомити тягар важкої праці, необхідної для досягнення та утримання успіху в мистецтві.

Справжнього розквіту акторська обдарованість В. Чистякової проявилася в театрі «Березіль» (з 1935 р. – Харківський драматичний театр ім. Т. Шевченка), провідною актрисою якого вона була протягом кількох десятиріч (1922–1959). Його створенням Л. Курбас завершив етап багаторічних новаторських пошуків, що втілили в собі ідею оновлення українського театру, були сміливим кроком в утвердженні експериментальної основи сценічного мистецтва, зокрема й акторського.

У спектаклях Л. Курбаса В. Чистякова працювала в складних системах художніх зв'язків, специфіка яких у кожному окремому випадку визначалася способом режисерського мислення. Закладаючи основи акторської школи «Березоля», Л. Курбас разом з учнями і соратниками стверджував у своїх виставах принципово нові підходи до драматургічного матеріалу, своєрідність постановочних структур, новаторські методи акторської гри. Так разом із системами К. Станіславського, В. Мейерхольда, Є. Вахтан-

гова в українському театрі 1920-1930 рр. поступово утверджувалася і Курбасова, яку умовно можна охарактеризувати як систему виховання «синтетичного актора», здатного оволодіти не тільки стилістикою драматургії, а й виражальними засобами таких видовищних мистецтв, як оперне, балетне, естрадне, циркове, кінематограф, що стало органічною особливістю експериментальних вистав режисера в «Березолі». І це не випадково. Роздумами про значення синтезу в творчості актора, режисера, художника сповнені численні виступи Л. Курбаса перед учнями, з якими він у процесі пошуків та експериментів розробляв техніку праці актора над собою, надаючи великого значення синтезу слова й пластичному руху – головних виражальних засобів актора.

В. Чистякова

В. Чистякова була серед тих, хто послідовно втілював творчі ідеї свого вчителя як у сценічній практиці, так і в акторській лабораторії театру «Березіль». За роки роботи у «березільський період» (1922-1933) вона зіграла понад двадцять ролей. Серед найцікавіших робіт цього періоду – Меліна («Золоте черево» Ф. Кроммелінка), Лі-Ті-Фу («Мікадо» А. Саллівана та У. Джільберта), Ярославна («Яблуневий полон» І Дніпровського), Любина («Народний Малахій» М. Куліші). В. Чистякова майстерно розробляла найдосконаліші партитури своїх образів за усіма правилами акторської школи Л. Курбаса, його театрално-естетичної програми, яка одержала назву «метод образних перетворень». «В праці актора й взагалі у театрі насамперед я шукаю граничного лаконізму, образності, а не буквального відображення дійсності, – писала В. Чис-

тякова у статті «Актор – режисер своєї ролі». – Мені здається, дуже точне слово знайшов для визначення цього поняття Леся Курбас – «перетворення». Але метафора у театрі не повинна бути зайво зашифрованою. Вистава не книга, де можна повернутись до прочитаного листка, щоб ще раз порозмислити над ним» [3].

Період творчої зрілості Валентини Чистякової – 30 – 50-ті рр. Вони позначені співпрацею з Крушельницьким-режисером. Зусилля В. Чистякової в цей період спрямовані на вирішення проблеми глибокого психологічного проникнення в роль, повного перевтілення у процесі створення сценічного образу. «Так вже склалося, що всі мої зрілі, визначні роботи були зроблені після Курбаса, – підкреслює В. Чистякова, розповідаючи про свою творчість. – Але успіх їх пояснюється, перш за все, тією «закваскою», яку я отримала, виховуючись під його керівництвом. Ми, березильці, завдяки курбасівським «штудіюванням», мали добре поставлені голоси, еластичні м'язи тіла та емоційно-сприйнятливі серця. Завдяки його школі ми стали добрим матеріалом у втіленні творчих задумів цього великого майстра, але головне-ми були однодумцями» [4].

Як закономірність сприймається сьогодні творча та педагогічна програма М. Крушельницького, який був серед тих, хто оберігав традиції свого вчителя Леся Курбаса, хто віддав свій талант шевченківському колективу, сприяв його художньому зростанню, наполягав на вихованні актора високої пластичної культури, що вільно володіє основами ритму, ритмопластики, актора з широким світоглядом, глибокою ерудицією. Синтезуючи у своїй творчості досвід та акторські традиції березильців, В. Чистякова стає одним із найяскравіших провідників ідейно-естетичної програми та виконавських принципів театру, визначає якісно новий етап у розвитку акторської школи.

Серед сценічних шедеврів актриси цього періоду – Катерина в блискучій постановці «Грози» О. Островського, Ліда в «Платоні Кречеті» О. Корнійчука, Євгенія у виставі «Євгенія Гранде» за О. Бальзаком, Марія Лучицька в «Талані» М. Старицького, Цезарина в «Дружині Клода» О. Дюма-сина та ін. Про Валентину Чистякову написано багато статей. Рецензенти одноставно відзначали не лише природні здібності, інтелігентність, поетичність, а й виняткову майстерність актриси, підкреслюючи при цьо-

му, що романтично-емоційне начало поєднувалось у її творчості з тонким філософським осмисленням життя, психологічно насиченим драматизмом, умінням знайти якусь щемливу ліричну тональність, що розкривала душевний біль її героїнь, умінням користуватися метафорою.

Щоденники, листи, записи бесід актриси багато дають для пізнання її творчої лабораторії. «Я завжди прагнула до того, щоб бути у кожній виставі новою людиною, – зазначає В. Чистякова в одному із своїх творчих щоденників. – У цьому є животворна сила театру та всеосяжна суть акторської професії» [5].

Прагнення до метафоричності, у поєднанні з психологічною розробкою характерів, з емоційністю, було особливою ознакою творчості актриси. Наприклад, у п'єсі «Дружина Клода», яку поставив 1937 р. у театрі ім. Т. Шевченка Лесь Дубовик, В. Чистякова грала Цезарину-дружину військового інженера-винахідника Клода.

Перша її поява на кону – це феєрверк життєрадісності, молодості, чарівливості. В арсеналі її акторських барв і м'яка жіночність, і напівдитяча ніжність, і дівочі пустощі, потяг до розіграшу.

Аналіз методу роботи В. Чистякової над образом Катерини в «Грозі» О. Островського (1938 р.) дає змогу простежити шлях актриси до перевтілення, побачити, як вона вирішувала проблему «розчинення себе в ролі». Цього разу душевні якості героїні були співзвучні їй як виконавиці. Записи у її щоденнику свідчать, що процес знайомства з роллю починався з накопичення свого бачення ролі в емоційному, зоровому, музичному ключі, з народження образних асоціацій, які переростали під час сценічних репетицій в акторську метафору. В. Чистяковій вже від самого початку роботи необхідно було знайти образні знаки, котрі могли замінити побутову реальність. Це не тільки пробуджувало фантазію (наприклад, так були знайдені «руки- крила» до образу Катерини і відчуття її польоту), а й створювало основу, на якій будувалась «музично-дійова» партитура ролі. Вважаючи, що побутова мова персонажа на сцені має підкріплюватись певною емоційно-художньою барвою, яка не завжди збігається із звичними життєвими уявленнями, актриса шукала в кожній своїй сцені глибокої образної осмисленості інтонаційного малюнку характеру.

Її засіб створення партитури ролі можна порівняти з тим, як вибудовує композитор оперну партію на основі музично-ритмічних «інтенцій». Уже з початку роботи в «Грозі» В. Чистяковій була близька музика О. Скрибіна з її романтичною схвильованістю, трагізмом і загадковістю, що перегукувалися з акторським баченням внутрішнього стану героїв. Музичне відчуття образу давало можливість знаходити під час репетицій з партнерами несподівані – і від цього дуже виразні – інтонаційні, пластичні засоби, народжувалась нова інтерпретація ролі, що мала сталі сценічні традиції. Актриса не тільки стає першою виконавицею Катерини на українській сцені, а й грає цю роль упродовж років з великим успіхом.

О. Островський визначив свою п'єсу як драму, а В. Чистякова, немов розсуваючи рамки жанру, пішла далі: вона зробила образ Катерини (звичайно, спільно з режисером-постановником вистави М. Крушельницьким) трагедійним. Таке вирішення було вмотивоване, воно надавало виставі надзвичайної виразності.

З першою появою на сцені Катерина В. Чистякової вражала глядача. Скільки було стриманої сили в її постаті, розуму в очах, яка чарівність у відкритому обличчі! Одразу ж відчувалося, що в цій клітці-домі Кабанових – їй не вижити, тісно їй тут. «Чому люди не літають? Чому люди не літають, як птахи?» – в устах Катерини-Чистякової це не просто красива фраза, а крик душі людини, народженої для польоту. І ось у руках актриси метнулася біла шаль, немов крила розпростерлися за її плечима. Так досягала вона ефекту «окриленосте». Шаль у її руках була ніби жива, і це «перетворення» надавало образу особливої поетичності.

У роботі В. Чистякової ніколи не було нічого другорядного. Усе в її руках ставало предметом мистецтва. Так, монолог Катерини з ключем звучав як діалог, і ключ від хвіртки був її партнером. Він спокушав і лякав, зігрівав і ранив серце, притягував і відштовхував, п'янив сподіванням щастя і погрожував Божою карою. Перемога «ключа» була кульмінацією цієї боротьби.

Валентина Чистякова не ставила перед собою завдання показати Катерину жінкою з народу. Інтелігентність актриси сповнювала образ гамою найтонших душевних нюансів. І саме цим вона сягала гли-

бин справжньої народної поетичності. Її Катерина повставала проти «темного царства», захищаючи свою духовність, боролася за право мріяти, кохати, бути вільною. Протест – форма цієї боротьби. Саме протест приводить Катерину до Бориса. По суті він не набагато кращий за інших. Для Катерини-Чистякової Борис навіть не коханець, а радше мрія. Вона прагне відчутти себе поряд із ним вільною людиною, птахом. Тому не він іде до неї, а вона до нього. Та ось суть Бориса стає для Катерини зрозумілою. І тоді вона зриває з себе ту білу шаль. Це вже не легкі крила, а важкий тягар, який вона ледве тягне за собою.

В. Чистякова

У роботі над роллю В. Чистякова широко використовувала найтонші можливості своєї багатой акторської палітри. Трагедійних висот досягала актриса у фіналі вистави: ніякого мелодраматизму. Тільки непохитне рішення вирватись з «темного царства» Кабанових. Куди? З кручі у Волгу. Восстаннє здіймалися білі крила над урвищем...

Падала завіса... Спалахували овації. В них було визнання, любов, співчуття, подяка... Потім з'явилися рецензії.

«Катерина в "Грозі" – одне з найкращих досягнень актриси...», – писав український журнал «Театр» 1940 р. [6]. «В. Чистякова – найталановитіша виконавиця ролі Катерини, яка створила незабутній образ великої трагедійної сили», – зазначалося в газеті «Література и искусство» [7]. «Талант – це основа всього. Але поряд із талан-

том і крім таланту у Чистякової чудова, багата школа», – визнавав театральний критик на сторінках газети «Правда України» [8]. «Катерина Кабанова у виконанні Чистякової – перша Катерина на українській сцені. Як пристрасно мріяла про цю чудову роль велика Марія Заньковецька!», – залишив свій відгук український критик Й. Кисельов і підкреслив, що «...мрію М. К. Заньковецької здійснила одна з її духовних дочок – В. М. Чистякова. Образ Катерини, який створила Чистякова, привертає увагу своєю внутрішньою цільністю, задушевністю, натхненністю і, як завжди, яскравою зовнішньою виразністю» [9].

Великий і плідний шлях В. Чистякової, яка створила близько ста сценічних образів, аналіз її методу робота над роллю дає всі підстави стверджувати, що різноманітні грані мистецької спадщини Л. Курбаса проступали в творчості його учениці, що традиції, естетичні принципи режисера іскрами спалахували в її художніх здобутках, в її видатних роботах, які значно розширили стильові рамки акторського мистецтва, стали складовою української сценічної культури.

ЛІТЕРАТУРА

1. Фоміна Ю. Рукописні спогади про Чистякову/ Архівні фонди музею Харківського театру ім. Т. Шевченка. - Фонд народної артистки України В. Чистякової. - Од. зб. 33.
2. Мар'яненко І. Сцена. Актори. Ролі. -К, 1964. - С. 291.
3. Чистякова В. Актор - режисер своєї ролі // Культура і життя. - 1977. - 6 березня.
4. Фонд народної артистки України В. Чистякової. - Од. зб. 34 (Рукописні спогади В. Чистякової про роботу з Л. Курбасом). - Архів С.І. Гордеева.
5. Там само. - Од. зб. 36 (Рукописні спогади В. Чистякової про роботу над образом Катерини в "Грозі" О. Островського).
6. Морської В. Шлях актриси //Театр. -1940. - № 2. - С. 12.
7. Тальников Д. Театральные записки // Литература и искусство. - 1944. - 8 июля.
8. Серпилин Л. Валентина Николаевна Чистякова// Правда Украины. - 1944. - 25 апреля.
9. Кисельов Й. Валентина Чистякова. - К, 1949.